

SRBI U POŽEŠTINI: SJEĆANJE, PAMĆENJE I NACIONALNI IDENTITET

Dragutin Babić

Institut za migracije i narodnosti,
Zagreb

E-mail: Dragutin.Babić@imin.hr

Filip Škiljan

Institut za migracije i narodnosti,
Zagreb

E-mail: filip.skiljan@imin.hr

DOI: 10.20901/an.15.07

Izvorni znanstveni rad

Prihvaćeno: listopad 2018.

Sažetak Autori razmatraju nacionalni identitet Srba, njihovo sjećanje na traumatične povijesne događaje i oblike pamćenja, posebno one koji se tiču Drugoga svjetskog rata i rata devedesetih godina, na temelju nalaza kvalitativnih polustrukturiranih intervjua provedenih u bivšoj općini Požega u studenome 2016. Rad čine dva dijela: sjećanja na Drugi svjetski rat i sjećanja na suživot u socijalizmu i ratne sukobe devedesetih godina. Sjećanje i pamćenje Srba Požeštine na Drugi svjetski rat te ratne sukobe i raspad jugoslavenske države devedesetih godina posebno su vezani za prostore njihova življenja u tim vremenima. Kako zbog teške trauma koja su ta iskustva stvorila u njihovu kolektivnom imaginariju tako i zbog marginalnoga društvenog položaja u poslijeratnom vremenu – starije stanovništvo, slaba naseljenost, stigmatiziranost nacionalne zajednice, uloga u ratu, status manjine – otežali su njihovu reintegraciju u lokalne zajednice Požeštine i očuvanje nacionalnog identiteta na tim prostorima. Istodobno, reintegraciji Srba pridonosi sjećanja na multietnički suživot u bivšem socijalističkom poretku.

Ključne riječi Srbi, Požeština, sjećanje, pamćenje, identitet, suživot

Uvod

U žarištu je ovoga rada srpska nacionalna manjina u Požeštini. Promjena normativnog statusa od sukonstitutivnog naroda u nacionalnu manjinu u naracijama njezinih pripadnika i ideologemima osvajačke politike srbijanskog *establishmenta* proglašavana je bitnim uzrokom srpske pobune u Hrvatskoj.

Osnivanje Srpske autonomne oblasti (SAO) Zapadna Slavonija, kojoj je eksplicitan politički cilj bilo priključenje Srbiji, mobiliziralo je Srbe na tome prostoru koji su, uz podršku JNA, zaratili protiv novouspostavljene Republike Hrvatske. Hrvatska politika, osim legitimne obrane svoga teritorija, nekim je političkim odlukama i vojno-redar-

stvenim akcijama pridonijela uništenju mreže primarnih socijalnih odnosa u lokalnim zajednicama. Takva je bila odluka Skupštine općine Požega u listopadu 1991. da se Srbi isele iz sela iz zapadnog dijela općine u kojima su bili većina stanovnika. To potvrđuje da je u ondašnjoj politici hrvatskih vlasti bilo prisutno antisrpstvo koje je uključivalo i iseljavanje Srba iz vlastitih kuća, a što je korespondiralo s istovjetnim akcijama srpskih nacionalista u kraljinama.

Srbi koji su se poslije rata vratili u ta sela intervjuirani su kako bi se došlo do spoznaja o njihovu statusu, pamćenju i nacionalnom identitetu od Drugoga svjetskog rata do sadašnjosti. Pamćenje zajednice važna je sastavnica njezina identiteta. Srbima u Požeštini posebno su važni sjećanje i pamćenje režima NDH u Drugome svjetskom ratu i ratnih sukoba devedesetih godina 20. stoljeća. Na temelju sjećanja pojedinaca u primarnoj socijalnoj sferi i institucionalnoj strukturi društva i države konstruirati se komunikacijsko i kulturalno pamćenje. Osim činjenica, nacionalno pamćenje sadržava niz vrijednosnih interpretacija koje, s obzirom na širok spektar pamćenja, mogu biti afirmativni ili inhibitorni čimbenici suživota. U sastavu bivše općine Požega¹ nalaze se tri grada (Požega, Pleternica, Kutjevo) i pet općina (Jakšić, Kaptol, Brestovac, Čaglin, Velika).

O sjećanju i pamćenju pripadnika srpske zajednice u Požeštini, načinima na koje ta sjećanja i pamćenja utječu na nacionalni identitet, a time i na (re)integraciju u hrvatsko društvo i suživot s većinskim Hrvatima i ostalima, provedeno je istraživanje u selima Požeštine u kojima uglavnom žive Srbi: u Šnjegaviću, Ivanovcu, Vučjaku Čečavačkom, Podsreću, Amatovcima, Latinovcu i Sažijama.

¹ Požega se od 1929. do 1991. nazivala Slavonskom Požegom, a od 1993. naziva se Požegom. Sjedište je Požeško-slavonske županije.

Pitanja su obuhvatila sjećanja na Drugi svjetski rat i ratne sukobe devedesetih godina te iskustva poslijeratnog suživota s Hrvatima i drugima, status nacionalne manjine i perspektive Srba u Požeštini i Hrvatskoj uopće. Na toj se osnovi, u svakodnevnoj komunikaciji zajednice i kulturnom aparatu koji obnavlja i čuva sjećanja, neprekidno "radi" na sjećanjima koja se pretvaraju u pamćenje zajednice s poznatima, dodanim i izmišljenim sastavnicama povijesti i tradicije. Identitet Srba u Požeštini i posebno komunikacijsko pamćenje kao njegova važna sastavnica interpretiraju se na temelju kombinacije teorijskih pristupa i iskaza Srba u intervjuima. Koristi se tipologija koju je teorijski elaborirao Rudi Rizman (2014) s tri sastavnice nacionalnog identiteta: (a) ustav kao minimalan okvir rješavanja društvenih proturječja, (b) kolektivne percepcije nacionalne zajednice o sebi i (c) odnos pojedinaca prema vlastitoj zajednici, njezinoj tradiciji, simbolima, praznicima i ritualima.

Nacija, sjećanje, pamćenje, identitet

Nacija je kompleksan pojam koji pretežno ima pozitivne konotacije, nasuprot nacionalizmu koji sadržava više negativnih vrijednosti (Križan 2008). O tim pojmovima vlada semantička i aksiološka zbrka: "Budući da usku etimološku povezanost ovih dviju riječi nije moguće nijekati, ljubitelji svojih 'nacija' se često trude pronaći granicu između prihvatljivog i neprihvatljivog 'nacionalizma'. No budući da ne mogu ukinuti negativne konotacije riječi 'nacionalizam', nastoje ju nadomjestiti eufemističkim nazivima 'nacionalni osjećaj', 'ljubav za naciju', 'patriotizam', 'domoljublje' i sl." (Križan 2008: 492). Distinkcije između "naše" i "njihove" nacije, "našega" i "njihova" nacionalizma najveći su izazovi istraživačima, ali i društvenim akterima na određenome socijalno-političkom

prostoru koji grade političku zajednicu. Primijeni li se to na hrvatsko-srpske odnose, pojavljuje se problem načina na koji istraživači te srpski i hrvatski akteri "definiraju situaciju", odnosno ono što se dogodilo od 1991. do 1995.² Ako akteri misle da je definirana situacija realna, upitno je mogu li Srbi i Hrvati u Hrvatskoj činiti "zajednicu" i "društvo". Što bi bila integrativna uporišta za to? Mogu li divergentne naracije o ratnim sukobima integrirati Srbe u Hrvatsku? Kakva je uloga nacionalnog identiteta i sjećanja Hrvata i Srba? Mogu li službene verzije događaja ili istine (Katunarić 2013),³ ko-

² Katunarić (2013: 220) razlikuje zdravorazumske i akademske interpretacije ratnih sukoba devedesetih godina te navodi da su srpske i hrvatske nacionalističke pripovijesti o ratu isključive, a nenacionalističke konvergentne: "Jedna važna posljedica analitičkog pristupa nacionalizmu jest da manjina nacionalistički orijentiranih istraživača u akademskoj zajednici na neki način odgovara zdravorazumskom ili banalnom nacionalizmu koji sačinjava srž općeg javnog mnijenja u gotovo svim zemljama. Istodobno, zdravorazumski neili antinacionalizam sačinjava manji dio općeg javnog mnijenja. Drugim riječima, što se tiče pogleda na osjetljive događaje u nedavnoj nacionalnoj prošlosti, različite pozicije u zdravorazumskoj mnemoničkoj zajednici, iako manje razrađene, odgovaraju onima u akademskoj zajednici, ali ne u istom omjeru. Nepristrani su pogledi u akademskoj zajednici – na primjer među povjesničarima i sociolozima u slučaju Hrvatske – većinski, najbrojniji".

³ Na tragu Thomasa Kuhna, Katunarić (2013: 222-223) razlikuje središnje i periferno područje društvene reprezentacije (svijesti). "U središnjem dijelu nalaze se *istine* zajednice. To područje društvene svijesti daje prednost kolektivnim povijesnim iskustvima, zatim homogenizira grupu, stabilizira njene stavove i čini ih koherentnima, pa i krutima, otpornima na promjene i neosjetljivima na neposredni kontekst. Glavna je funkcija središnjeg područja održati reprezentaciju značajnom i sustavno je organizirati... Periferno se područje sastoji od stavova koji služe svakodnevnoj komunikaciji. Taj dio (kolektivne) svijesti daje

jih je u pluralističnom društvu više i na hrvatskoj i na srpskoj strani, apsorbirati većinu naracija koje kolaju u svakodnevnoj komunikaciji, odnosno kakav će biti odnos kulturalnoga i komunikacijskog pamćenja (Assmann 2006) u oblikovanju hrvatskoga i srpskog nacionalnog identiteta u budućem razdoblju?

Da bi stanovništvo na neke politički definirane prostore činilo društvo, potreban je minimalan konsenzus o temeljnim ciljevima, konstitutivnim načelima i perspektivama poretka. Ratni sukobi u Hrvatskoj i rat protiv Hrvatske vođeni su upravo zbog različitih gledanja na suverenost i temelje novonastajućih država, što je rezultiralo pokušajem promjene granica koje su bile uređene ustavima bivših socijalističkih republika. Granice su postale jedno od najvažnijih pitanja te, uz vjersku identifikaciju, najviše utječu na oblikovanje nacionalne svijesti i razgraničenje južnoslavenskih nacija – Hrvata, Srba i Bošnjaka (Steindorff 2000b).

Nasuprot esencijalističkom poimanju nacionalnog identiteta kao homogene i stalne kategorije i iskonskog obilježja društvenih skupina, neesencijalistički pristupi gledaju na njega kao na skup povezanih, često disperziranih pa i proturječnih tendencija (Parekh 2008). Socijalni konstruktivisti, čiju interpretacijsku paradigmu koristimo u ovom radu, polaze od promjenjivosti identiteta i njegovih uzročno-posljedičnih veza s političkom, gospodarskom i kulturnom okolinom, a na tragu spoznaja Bartha, Gellnera, Andersona, Hobsbawma, Parekha, Baumanna i drugih. Identiteti su povezani s političkima, kulturnim, povijesnim i ekonomskim strukturama društva koje najviše utječu na oblike pojavljivanja i značenje nacionalnog iden-

prednost individualnom iskustvu, ističe heterogenost grupe, fleksibilan je i dopušta proturječja, evoluciju u shvaćanjima, i osjetljiv je na neposredni kontekst".

titeta (Sekulić 2014). To je najvidljivije u ulozi države u oblikovanju nacionalnog identiteta, odnosno u njezinoj moći definiranja, klasificiranja, segregiranja, razdvajanja i odabiranja posredstvom kojih se različite lokalne tradicije, običaji i načini života pretvaraju u pretpostavljeno, često zamišljeno (Anderson 1990), pa i izmišljeno (Hobsbawm i Terence 2011) jedinstvo i kohezivnost nacionalne zajednice (Bauman 2009). Nacionalni identitet, kao i identiteti općenito, funkcionira u prostoru društvene raspodjele moći (Pusić 1995). Nacionalne manjine općenito imaju manje društvene moći, pa i srpska manjina, čiji se značajan dio ponio neprijateljski prema novouspostavljenoj hrvatskoj državi. Nacionalni je identitet predominantan kolektivni identitet u mnogim državama, a na prostoru bivše Jugoslavije dobio je i sakralnu dimenziju. Nacije se i u novije vrijeme nastoje legitimirati traženjem etničkih korijena u prošlosti i pozivanjem na stare države, osim Bošnjaka ili bosanskih muslimana koji svoj identitet grade na konfesionalnome razgraničenju i regionalnom identitetu (Steindorf 2000a). To vodi k političkoj mobilizaciji pripadnika nacionalne zajednice. "U usporedbi s globalnim identitetom, nacionalni identitet ima bitno veći sociološki odaziv i mogućnost mobiliziranja ljudskih strasti. Kulture na različite načine tumače svijet i stvaraju značenja, a time snabdijevaju pojedince identitetom" (Rizman 2014: 39). Rizman smatra da nacionalni identitet čine tri sastavnice.

Prva je sastavnica ustav ili ono što Habermas naziva ustavnim patriotizmom, pri čemu je ustav minimalan okvir za rješavanje društvenih suprotnosti. Drugu sastavnicu čini kolektivna predodžba neke političke zajednice o samoj sebi koju čine mitovi, izmišljene tradicije i sl. Treća je sastavnica odnos pojedinaca prema vlastitoj zajednici, to

jest "oblik osobne identifikacije sa simbolima kolektivnog identiteta, kao što su državna himna, zastava, nacionalni praznici i rituali... Za koheziju i stabilnost multikulturnog društva vrlo je značajno da simboli budu inkluzivni, tj. da se s njima mogu identificirati svi članovi društva i da dakle nisu 'zapisani u genima' isključivo na primjer dominantne etničke ili kulturne skupine" (Rizman 2014: 35). Ustavna rješenja u vrijeme konstituiranja hrvatske države devedesetih godina i pozicioniranje Srba kao nacionalne manjine u Hrvatskoj izazvala su prijepore, a potom i sukobe. Iako je mobilizacija Srba u bivšoj Jugoslaviji, pa i u Hrvatskoj, počela još u socijalizmu, svrstavanje Srba u nacionalne manjine iskorišteno je kao dodatan razlog mobilizacije koja je, u konačnici, bila usmjerena protiv suverenosti hrvatske države na cjelokupnom teritoriju bivše SR Hrvatske. Što se tiče druge sastavnice, osim različitih kolektivnih predodžbi ili istine zajednice, i unutarnacionalne kolektivne predodžbe pune su nesporazuma, prijepora i sukoba. To se više odnosi na Drugi svjetski rat, a nešto manje na događaje devedesetih godina. I treća sastavnica nacionalnog identiteta, koja se tiče interiorizacije simbola, ukazuje na problem društava s etničkim nacijama u kojima je država definirana dvostruko, kao država svih građana i kao država većinskog naroda, što omogućava (dugo) trajne prijepore pa i sukobe o simbolima različitih etnonacionalnih zajednica, a time i o njihovu socijalno-političkom statusu. Problemi simbola pojavljuju se u različitim oblicima: od postavljanja spomenika pripadnicima HOS-a s natpisom "Za dom spremni" koji jasno asocira na NDH do korištenja ćirilice u javnom prostoru Vukovara i okolice. Simboli koji dominantno predstavljaju hrvatsku većinu mogu, ali ne moraju biti inkluzivni, no legitimiraju ih društvena moć i državna vlast, dok su simboli srpske manjine unaprijed opterećeni ulo-

gom dijela srpskog stanovništva u ratnim sukobima. To prijedporima o simbolima daje drugačiju konotaciju, ovisno o nacionalnim perspektivama iz kojih se problem promatra i interpretira.

Sjećanje i pamćenje važni su pojedincu i zajednici zato što bez njih nema identiteta. Ono što pojedinci pamte ili zaboravljaju nije samo pojedinačno nego i kolektivno. Rad na pamćenju, kako pojedinačnome tako i kolektivnom, jedna je od važnijih zadaća državnoga – kulturnog, političkog, ideološkog, medijskog itd. – aparata. Različite skupine koje predstavljaju određene dijelove društva (udruge, crkve i dr.), također su tvorci i prijenosnici pamćenja. Konkurentska sjećanja i pamćenja suočavaju istraživače s pitanjima važnosti pojedinih sjećanja i pamćenja te njihova povezivanja s odnosima moći u društvu.

Sintagmu "kolektivno pamćenje" prvi je 1902. upotrijebio Hofmannstahl, da bi Halbwachs kasnije ustvrdio da je pamćenje društveni, a ne pojedinačni fenomen (Brkljačić i Prlenda 2006). Uz istraživanje sjećanja i pamćenja, treba spomenuti i usmenu povijest kao noviju metodu istraživanja prošlosti. Catroga (2011) ističe važnost sjećanja u primarnima socijalnim skupinama, pri čemu je u prenošenju sjećanja važna obitelj. Što razlikuje *sjećanje* i *pamćenje*? Zašto je važno razlikovati *komunikacijsko* i *kulturalno pamćenje*?

Pojedinac je pripadnik više zajednica i skupina koje nisu jače emocionalno povezane i u kojima se kreće izvan dosega vlastitog iskustva sudjelujući u njihovoj prošlosti, i to u različitim vremenskim horizontima, tako da se miješaju individualno i kolektivno pamćenje (Assmann 2011). To može biti, a čest i jest, izvor sukoba i nedoumica o tome kojim pamćenjima dati prednost. Pripadnici pojedinih nacionalnih manjina pitaju se često jesu li njihova sjećanja u koliziji s

dominantnima kulturalnim pamćenjem društva i kakve to posljedice ima za integraciju manjine u društvo, kao i raspone slobode pripadnika određene manjine i očuvanja njihova nacionalnoga ili etničkog identiteta. Iako je riječ o povezanim pojmovima, autori razlikuju sjećanje i pamćenje. Assmann (2011) navodi da se sjećanja grade u jezičnoj razmjeni s drugim ljudima, a pamćenje se može definirati kao povezanost naših sjećanja. Kuljić (2006) smatra da je sjećanje povezanije s emotivnima i kognitivnim odnosom pojedinca prema iskustvu, dok se pamćenje više odnosi na socijalno-kulturno okruženje i kulturni sklop (institucije, udruge) posredstvom kojega se pohranjuje učinak sjećanja. Nora (2006) ističe razliku između pojedinačnoga umijeća pamćenja u kojemu osoba čuva svoje sjećanje na neke događaje od zaborava i tako gradi individualni kapacitet, dok se kultura pamćenja odnosi na skupinu pa je posrijedi ispunjavanje socijalne obveze. Tako nastaju zajednice pamćenja koje izgrađuju, čuvaju, štite i prenose identitet svoje zajednice. Osim društvenih skupina, na pamćenje utječe i politički poredak o kojemu često ovisi društveno sjećanje (Connerton 2004). Posebno je važno istaknuti da "mentalno porobljavanje podanika u totalitarnom režimu počinje oduzimanjem njihova pamćenja" (Connerton 2004: 23).

U analizi uloge i važnosti pamćenja za neku zajednicu, cijelo društvo i državu Assman (2006: 63) razlikuje *komunikacijsko* i *kulturalno* pamćenje: "... Komunikacijsko pamćenje obuhvaća sjećanja koja se odnose na recentnu prošlost. To su sjećanja koja čovjek dijeli sa svojim suvremenicima. Tipičan slučaj je generacijsko pamćenje. To pamćenje historijski pripada grupi; nastaje u vremenu i prolazi s njim, ili točnije, sa svojim nositeljima". Nasuprot tome, kulturalno pamćenje usmjereno je na čvrsta uporišta u prošlosti pa nastaju figure

sjećanja... Pamćenje je kulturalno zato što se može realizirati samo institucionalno, odnosno artificiozno, a ono jeste pamćenje stoga što u odnosu na društvenu komunikaciju funkcionira isto kao individualno pamćenje u odnosu na svijest" (Assmann 2005: 27). Sjećanje je važan aspekt individualnih i kolektivnih identiteta. U normativnoj integraciji, sjećanje i prijepori o različitim sjećanjima, od komunikacijskih do kulturalnih, stalno su opterećenje, što pokazuju vitalni i "neumrlji" sukobi o Drugome svjetskom ratu. Kuljić (2006) tvrdi da se kolektivno pamćenje, kao integracija različitih osobnih prošlosti u zajedničku prošlost, konstituira u napestosti između službene politike sjećanja i privatnih sjećanja.

Proces socijalne konstrukcije kolektivnog pamćenja Hrvata i Srba zbiva se u tim okvirima, a u javnim politikama dominantnu ulogu ima kulturalno pamćenje. Udžbenici različitih autora, unatoč nekima sličnim polazištima, nude različite interpretacije povijesnih zbivanja. I u medijima se vode polemike o uzrocima raspada Jugoslavije, ali je uglavnom neupitna teza o srbijanskima političkim nomenklaturama kao glavnim pokretačima i akterima rata. Privatna sjećanja u doticaju sa strukturnom dimenzijom sjećanja ne mogu se nametnuti ni zato što nemaju gotovo nikakvu društvenu moć. Za status, poslijeratnu integraciju i očuvanje nacionalnog identiteta Srba u Hrvatskoj posebno je važno njihovo nacionalno pamćenje, ali i pamćenje većinskih Hrvata. Unutar nacionalnog pamćenja postoje različiti podoblici, ali je u ovoj analizi najvažnije dominantno pamćenje.

Nacionalni sastav općine Požege: popisi stanovništva 1900-2011.

Požeška kotlina potpala je pod osmansku vlast 1536. nakon što je vojska zau-

zela grad Požegu. Zbog stalnih osmanskih provala u Slavoniju, starosjedilačko hrvatsko stanovništvo ubrzo se počelo iseljavati s tih prostora. Nakon osnutka Požeškog sandžaka, dio preostalog starosjedilačkog stanovništva prešao je na islam. U gradove i strateški važnija mjesta naseljeni su muslimani, odnosno pravoslavno stanovništvo koje je trebalo braniti sandžak od napada austrijske vojske. U neka sela sjeverozapadnog dijela Požeške kotline pravoslavni Srbi naseljeni su za osmanske vlasti, kao što je bilo u Lučincima, Oljasima, Gornjim Vrhovcima i Kantrovcima. Pravoslavni Srbi naselili su se u vrijeme osmanske vladavine i u Bratuljima, Odžakovcima,⁴ Smoljanovcima, Vraniću, Kamenskoj, Nježiću, Striježevici⁵ te na Zvečevu na sjeverozapadu Požeške kotline (Mileusnić 2002: 87). Uglavnom su ostali na tom području i poslije dolaska austrijske vojske krajem 17. stoljeća. Na području Požeštine živjelo je potkraj osmanske vladavine koncem 17. stoljeća 10.000 rimokatolika, 20.000 muslimana i 2.500 pravoslavaca (Butorac 1970: 33). U vrijeme osmanske vlasti u Slavoniji je postojala Požeška mitropolija sa sjedištem, najvjerojatnije, u manastiru Orahovici ili, možda, u Požegi. Požeška je mitropolija nastala oko 1557. i funkcionirala je do odlaska Osmanlija iz Slavonije 1688. U vrijeme osmanske vladavine na zapadu Požeške kotline živjeli su uglavnom starosjedilački rimokatolici i islamizirano starosjedilačko stanovništvo koje je

⁴ U Odžakovce su nakon 1537. naseljeni pravoslavci iz gornjeg Podrinja pa su na području srednjovjekovnih Odžakovaca nastala pravoslavna naselja Bratuljevci, Lučinci, Milivojevci, Smoljanovci, Mrtovlasi, Nježić i Vranić (Marković 2002: 460).

⁵ Striježevica je bila nastanjena muslimanima i pravoslavicima u vrijeme Osmanlija, ali su se nakon 1687, zajedno s muslimanima, povukli i pravoslavci. Novo pravoslavno stanovništvo doselilo se iz Bosne krajem 17. i početkom 18. stoljeća (Marković 2002: 458).

Tablica 1. Nacionalni sastav općine Požega prema popisima stanovništva 1900-1991.

Godina	Hrvati	Česi	Mađari	Nijemci	Slovaci	Srbi	Jugoslaveni
1900.	29.056	2.579	2.438	3.534	198	11.727	-
	57,4 %	5,1 %	4,2 %	6,9 %	0,3 %	23,1 %	-
1910.	34.066	2.725	2.661	3.515	1.014	13.638	-
	58,0 %	4,6 %	4,5 %	5,9 %	1,7 %	23,2 %	-
1948.	43.902	2.268	370	109	1.122	13.411	-
	71,0 %	3,6 %	0,5 %	0,1 %	1,8 %	21,6 %	-
1953.	47.403	2.493	277	171	-	14.413	88
	72,4 %	3,8 %	0,4 %	0,2 %	-	22,0 %	0,1 %
1961.	51.982	1.319	144	-	392	14.642	283
	74,7 %	1,8 %	0,2 %	-	0,5 %	21,0 %	0,4 %
1971.	56.538	769	120	49	150	13.387	1.101
	77,3 %	1,0 %	0,1 %	0,06 %	0,2 %	18,3 %	1,5 %
1981.	53.305	701	84	38	190	9.557	5.563
	74,7 %	0,9 %	0,1 %	0,0 %	0,2 %	13,4 %	7,8 %
1991.	57.277	378	61	39	91	9.759	1.546
	79,8 %	0,5 %	0,08 %	0,05 %	0,1 %	13,6 %	2,1 %

kasnih osamdesetih godina 17. stoljeća, u vrijeme Velikoga bečkog rata, izbjeglo zajedno s Osmanlijama na druga područja Carstva.

Iz sjeverne Bosne od 1692. do 1702. na područje Čečavca, Kujnika, Pasikovaca, Koprivne, Rasne, Šnjegavića, Vučjaka, Oblakovca, Bolomača, Slobošćine, Podsreća i okolnih sela doselilo se više pravoslavnih obitelji koje su se nastanile u praznim selima. Srbi su nastanili i naselja u neposrednoj blizini Požege. U Crkvenim Vrhovcima⁶ i okolnim selima Laze, Čosine i Vasine, Komušina, Prnjavor, Škrabutnik Srbi su se nastanili u vrijeme Osmanlija, ali je novi val doseljenika uslijedio nakon Bečkog rata. Malobrojno srpsko stanovništvo živjelo je u doba Osmanlija oko Požeške Koprivnice, Bzenice i Bresnice na južnom ulazu u Požešku kotlinu. U Treštanovce, Mihajevce, Šumanovce, Granje, Jakšić, Trapare, Čosinac, Tominovac, Latinovac,⁷

Ciglenik, Veliki Bilač, Duboku, Novce, Gradište i sela na istoku Požeške kotline pravoslavno stanovništvo uglavnom se doselilo iz Bosne krajem 17. i početkom 18. stoljeća. U Migalovce se šesnaest srpskih obitelji doselilo 1697, ali su svi ondašnji srpski rodovi izumrli pa u selu žive srpski doseljenici iz 18. i 19. stoljeća. U nekim selima istočnog dijela Požeške kotline, poput Hrnjevca, Novoselaca, Londžice, Dobrogošća, Granica i Sibokovca, Srbi su živjeli i u vrijeme Osmanlija (Marković 1983: 385). U većim naseljima u prvoj polovici 18. stoljeća izgradili su hramove od kojih su neki postali parohijalnim (Kašić 2004: 219-243).⁸

Krnjakovac. Novodoseljeni Srbi nazivali su lokalno rimokatoličko stanovništvo Latinima, a njihovu mahalalu latinskom. Kada je tamošnje latinsko stanovništvo izumrlo, pravoslavci su naselili i njihovu mahalalu koja je bila na povoljnijem položaju od vlaške. Preostali Latini prihvatili su novo ime naselja (Marković 2002: 442).

⁶ Crkveni Vrhovci imali su parohiju do 1815. kada je prenesena u Požegu. Nazvani su Crkvenima upravo zato što su nekoć bili sjedište parohije (Marković 2002: 480-481).

⁷ Latinovac je dobio ime nakon doseljavanja Srba 1690. Prije se selo nazivalo

⁸ U Požeškoj kotlini parohije su Čečavac, Bolomače, Gradište, Paka, Oljasi, Treštanovci, Požega, Striježevica i Londžica (koja, iako se nalazi na našičkom području, obuhvaća sela Požeške kotline).

Iz popisa stanovništva u posljednja dva desetljeća 19. i u 20. stoljeću moguće je izvesti nekoliko zaključaka. Na zapadu Požeške kotline prevladavala su manja, etnički čista srpska sela, smještena na pobrđu Psunja i Papuka i okupljena oko triju parohija – Striježevice, Čečavca i Bolomače – koja su tijekom ratnih sukoba devedesetih godina gravitirala središtima u Orljavcu, Brestovcu, Velikoj i Vilić Selu. Iz popisa stanovništva vidljivo je da su se Srbi iz tih sela više iseljavali nakon Drugoga svjetskog rata. Demografski pad može se objasniti i time što su u tim selima počinjeni zločini u Drugome svjetskom ratu, a stanovništvo je stradalo i u narodno-oslobodilačkoj borbi. Izolacija psunjskih i papučkih sela uzrokovala je to da su neka sela u zapadnom dijelu Požeške kotline 1991. već bila potpuno opustjela (Šušnjari, Mihajlije) te da je broj žitelja u pojedinim naseljima bio jednoznačen (Bogdašić, Mrkoplje). Ta su naselja koncem 19. i početkom 20. stoljeća imala i do dvije stotine stanovnika. No naselja južno od grada Požege, na obroncima Požeške gore (Crkveni Vrhovci, Škrabutnik, Čosine Laze, Vasine Laze, Prnjavor), unatoč stradanjima u Drugome svjetskom ratu i iseljavanju poslije njega, ipak su uspjela očuvati dio stanovništva. Presudna je bila blizina grada Požege pa su mještani bili bolje povezani s kotarskim središtem. Migracija iz Bosne sedamdesetih godina 20. stoljeća donekle je poboljšala demografsku strukturu selâ južno od Požege. Naime, na to su se područje doselili Srbi iz okolice Kotor Varoši i drugih dijelova Bosne zbog uzgoja ovaca. Istočni dio Požeške kotline činila su djelomično velika i razmjerno bogata sela, poput Gradišta, Latinovca, Granja, Ciglenika, zabačena sela, poput Velikog Bilča, i vrlo mala sela, poput Ivanovaca, Sibokovca i dr. Posebna su skupina bila nekad velika njemačka sela Kula i Poreč u koja su se nakon Drugoga svjetskog rata doseljavali Srbi iz brdskih predjela

nekadašnje požeške općine (Zvečevo, Kamenska). Iz pojedinih nedovoljno razvijenih sela, poput Ivanovca, stanovnici su se selili u razvijenija naselja s plodnijom zemljom, kakav je bio Latinovac, pa se oko 30 posto Ivanovčana preselilo u Latinovac zbog plodnije zemlje.

Poslije smrti Josipa Broza Tita i "uzleta" jugoslavenstva, dio Srba, osoba iz nacionalno mješovitih brakova i manji broj Hrvata izjasnili su se Jugoslavenima. U Treštanovcima, u središnjem dijelu Požeške kotline, 1981. najviše se stanovnika (114) izjasnilo Jugoslavenima. Te su se godine svi mještani (18) maloga, uglavnom srpskog sela, Stojčinovac na istočnom rubu Požeške kotline, izjasnili Jugoslavenima. Najviše Jugoslavena u požeškoj općini i cijeloj Hrvatskoj bilo je upravo 1981. Prema popisu 1991, broj Jugoslavena postao je zanemariv zbog buđenja nacionalne svijesti i Srba i Hrvata te raspada jugoslavenske države. Iz tablice 1. vidljivo je kako je demografski pad pogodio gotovo sva srpska sela nakon Drugoga svjetskog rata. Zapravo, srpska se sela nikad nisu oporavila od ratnih stradanja, a potom i od iseljavanja mladih koji su u potrazi za poslom odlazili u općinsko središte, druge dijelove Hrvatske i Jugoslavije. Srpska naselja poslije rata uglavnom su obilježavali staro stanovništvo, slaba prometna povezanost, loša infrastruktura i snažna kontinuirana migracija u razvijenije predjele općine i države. I velika naselja, poput Gradišta, gubila su stanovnike, a iz popisa stanovništva vidljiv je priljev Srba u Požegu. Zacijelo su dio srpskog stanovništva Požege činili Srbi koji su došli iz drugih dijelova Hrvatske i Jugoslavije, ali je najviše požeških Srba potjecalo iz obližnjih naselja.

Nakon raspada Jugoslavije i uspostave neovisne Hrvatske, bivša općina Požega podijeljena je 1993. na nove upravne jedinice – tri grada (Požega, Pleternica, Kutjevo) i pet općina (Brestovac, Jakšić,

Tablica 2. Naselja u kojima je provedeno istraživanje: udjeli Hrvata, Srba i ostalih

Naselje	Popis 1991.				Popis 2001.	Popis 2011.
	Ukupno	Srbi	Hrvati	Ostali	Ukupno	Ukupno
Šnjegavić	123	121	1	1	13	20
Vučjak Čečavački	127	108	0	19	4	23
Podsreće	109	103	1	5	21	34
Amatovci	19	17	1	1	1	0
Ivanovci	37	29	1	7	18	20
Latinovac	132	89	24	19	84	68
Sažije	118	110	2	6	29	15

Kaptol, Čaglin, Velika) – koje su sastavni dijelovi Požeško-slavonske županije, koja uključuje i područje Pakraca i Lipika.⁹ Prije ratnih sukoba devedesetih godina u stanovništvu je bilo 19,8 posto Srba da bi se, prema popisu 2011, njihov udio sveo na 6 posto. Zapadni dio županije bio je zahvaćen ratnim sukobima koji su najviše utjecali na socijalno-demografske promjene.

U svih sedam naselja Požeštine u kojima je provedeno istraživanje Srbi su prije ratnih sukoba činili veliku većinu stanovništva pa su ta sela gotovo paradigmatična za ono što se srpskima, ali i hrvatskim naseljima događalo u ratu. No dok su se Hrvati vraćali u svoju državu, Srbi su se vraćali sa stigmom neprijatelja hrvatske države. Takve socijalno-političke i socijalno-psihološke okolnosti posebno su porazno utjecale na demografska pustošenja sela s većinskim srpskim stanovništvom, kakva su i sela obuhvaćena našim istraživanjem. Dok popis 1991. sadržava podatke o nacionalnoj pripadnosti po naseljima, u popisima 2001. i 2011. tih podataka nema u državnoj statistici. Može se zaključiti

⁹ Istraživanjem su obuhvaćeni Srbi iz bivše općine Požega (u tekstu: Požeština).

da je u tim naseljima radikalno smanjeno srpsko stanovništvo. Kako su Hrvati i ostali, osim donekle u Latinovcu, bili vrlo slabo zastupljeni, očito je da se manji broj Srba vratio u njih nakon rata. Socijalno-demografsko stanje uglavnom se stabiliziralo u međupopisnom razdoblju 2001-2011, a malo je vjerojatno da će sljedeći popis 2021. pokazati znatnije promjene. Osim nepovoljna demografskog stanja, na takvu prognozu utječu gospodarski pokazatelji i relativno zaostajanje Slavonije u hrvatskim okvirima¹⁰ te pojačano iseljavanje stanovnika u ostale dijelove Hrvatske i pogotovo u inozemstvo.

Srbi u Požeštini: rezultati istraživanja

Koliko i kako komunikacijsko pamćenje utječe na oblikovanje i očuvanje identi-

¹⁰ Prema visini bruto društvenog proizvoda po stanovniku 2012, posljednja mjesta zauzimale su četiri slavonske županije – Virovitičko-podravska, Brodsko-posavska, Požeško-slavonska i Vukovarsko-srijemska – dok je malo bolje bila plasirana Osječko-baranjska županija, ponajprije zato što Osijek, četvrti grad po veličini u Hrvatskoj, ima gospodarske i druge potencijale da poboljša položaj cijele županije.

teta nacionalne zajednice istraživali smo u selima Požeštine naseljenima uglavnom Srbima. Istraživanje je provedeno u studenome 2016. metodom kvalitativnih polustrukturiranih intervjua. U sela smo ulazili posredstvom intervjuiranim poznatoga pripadnika srpske zajednice što je, osim praktične, imalo i psihološku dimenziju jer su se sugovornici lakše otvarali i imali veće povjerenje u istraživače. Kazivače smo birali prema pretpostavljenom poznavanju problema i spremnosti za razgovore. Intervjui su provedeni u naseljima Šnjegavić, Ivanovci, Vučjak Čečavački, Podsreće, Amatovci, Latinovac i Sažije. Obrade ni podaci grupirani su u dvije tematske cjeline: sjećanja na Drugi svjetski rat i sjećanja na suživot u socijalizmu i ratne sukobe devedesetih godina. Pitanja su obuhvatila sjećanja na Drugi svjetski rat i rat devedesetih godina te iskustva poslijeratnog suživota s Hrvatima i drugima, manjinski status i perspektive Srba u Požeštini i Hrvatskoj uopće. Intervjuirano je deset (10) pripadnika srpske manjine: devet (9) muškaraca i jedna (1) žena.¹¹ Postavljena su pitanja bila vezana za traume iz Drugoga svjetskog rata (stradanja u logorima i selima, organizirana prisilna iseljavanja, prijelazi na rimokatoličku vjeru), poslijeratni život u selima, hrvatsko-srpske odnose u vrijeme socijalizma i na početku političkih promjena 1990. na požeškom području, ratne sukobe od 1991. do 1995, povratak u domove poslije 1995, odnose Hrvata i Srba nakon 1995. te identitetske markere (vjeroispovijest, odnos prema antifazišizmu, ćirilično pismo). Intervjui su prosječno trajali oko sat vremena, a razgovarali smo u kućama kazivača. Kazivače su osigurali članovi Vijeća srpske nacionalne manjine Požeško-slavonske županije. S obzirom na ratne traume i

¹¹ Pojedina naselja u Požeškoj kotlini nismo koristili kao neovisnu varijablu u istraživanju zato što su to uglavnom susjedna sela na mikroprostoru zapadne Slavonije.

poslijeratnu stigmatizaciju pripadnika srpske zajednice, potencijalni kazivači iznimno su teško pristajali na razgovor pa je broj intervjuiranih osoba ograničen. Iako smo namjeravali intervjuirati više žena, one su nam u prisustvu muških članova obitelji sugerirale da radije intervjuiramo muškarce. Intervjuirani su rođeni između 1932. i 1964. te su u vrijeme intervjuiranja imali od 52 do 84 godine. Kao oznake kazivača koristimo inicijale njihovih imena i prezimena, spol, godinu rođenja i naselje u kojemu žive, za što su dali pristanak.

Sjećanja na Drugi svjetski rat

U Požeškoj kotlini Srbi su u Drugome svjetskom ratu vrlo teško stradali. Ustaška politika "rješavanja" srpskog pitanja imala je tri oblika: fizičke likvidacije u logorima i selima Požeške kotline, organizirana prisilna iseljavanja u Srbiju i vjerske prijelaze na katoličanstvo. Sjećanja na te traume prisutna su kod svih starijih kazivača koji su nerado govorili o tim događajima. Mlađi su kazivači o tim događajima govorili iz druge ruke, odnosno pričali su ono što su čuli od starijih koji su proživjeli Drugi svjetski rat. Kazivanja su prikupljena od posljednjih živih svjedoka prijelaza s pravoslavlja na katoličanstvo, a njihovi iskazi, uz dokumente koji su navedeni u tekstu, čine priču životnijom. Najmasovniji vjerski prijelazi, koji su uvijek bili kolektivni, a obavljali su ih lokalni župnici ili takozvani misionari koje je slao Nadbiskupski duhovni stol, obavljani su u školskim zgradama, nekadašnjima pravoslavnim crkvama i privatnim kućama. Masovni prijelazi bili su najčešći u zapadnom dijelu Požeške kotline gdje je samo u rimokatoličkoj župi Skenderovci, prema izvještaju župnika iz 1944, od listopada 1941. do travnja 1942. prevjerenjeno više od 4.500 Srba. Masovni vjerski prijelazi obavljani su i u župama Požeški Brestovac, Ruševo, Požega, Požeške Se-

svete i Kutjevo. Iz statističkih podataka dobivenih iz poimeničnih popisa koji su sačuvani u urudžbenom zapisniku u Nadbiskupskome državnom arhivu vidljivo je da je najviše molba za konverziju podneseno 1941. i 1942. – poimenice je sačuvano 1.900 molba iz 1941. i 2.151 molba iz 1942. Prijelazi su bili najučestaliji od listopada 1941. do travnja 1942. kada su obično podnošene velike kolektivne molbe za vjerski prijelaz, ali nisu sačuvani svi poimenični popisi prijelaznika. Takva je dinamika logična budući da je u travnju 1942. osnovana Hrvatska pravoslavna crkva pa je značajno smanjen državni interes za konverzije.

O prijelazima na katoličku vjeru prikupili smo nekoliko sjećanja. N. D. iz Latinovca (1929) prisjeća se: "Rekli su da se prekrstimo, da nas neće terati u logore. Svi su otišli u crkvu na prekrštavanje. Tko nije mogao doći, išli su po kućama, a pop je držao vjeronauk 14 dana. U Latinovcu su bila četiri popa. Jedan je bio iz Zagreba i bio je dobar. On je stanovao kod učitelja". Potvrdu iskaza N. D. nalazimo u dokumentima. U općini Ruševo, u kojoj se nalazilo i selo Latinovac, već se tijekom listopada 1941. prijavilo čak 856 osoba za vjerski prijelaz, a u studenome 1941. još osam osoba, ali ih nije imao tko prevesti na rimokatoličku vjeru dok nije došao vjeroučitelj Ante Grščić.¹² Prijelaz je obavljen u veljači 1942. Prve desetodnevne poduke za muškarce i žene davao je vjeroučitelj Grščić. U Latinovac je Grščić došao 9. veljače 1942. i svakodnevno je držao tečaj u mjesnoj školi od 9,30 do 12,30 sati muškarcima, a od 14 do 16,30 sati ženama. "Iza toga vježbao sam mladež naše najpoznatije crkvene pjesme, koje su dosta lijepo pjevali na sam dan svojeg prijelaza". Od 18,30 sati dolazili su mu na poduku radnici koji su tijekom dana radili na željeznici. Svetu misu Grščić je držao ujutro

¹² HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 542/1941.

u pravoslavnoj crkvi "koju sam prije blagoslovio". Grščić tvrdi da su pravoslavci polazili poduku redovito i da su, kada je bilo velikih snježnih nanosa, izostajale samo starije osobe koje su stanovale u obližnjim Ivanovcima. "Poslije prelaza prve skupine služila se sveta misa, te su mnogi muški prelaznici pristupili sv. ispovijedi i sv. pričesti. Tako je isto bila sv. misa i poslije prelaza ženske skupine... Bolesnici i nemoćni starci su prelazili po kućama". Nahvalio je pravoslavce zato što nisu željeli "da ih ostavim već da budem njihov paroh". Grščić je mislio da je primjer dobrih odnosa rimokatolika i pravoslavaca bilo naselje Latinovac. Ondje su ustaške vlasti željele 1942. srušiti pravoslavnu crkvu, ali su se rimokatolici iz Latinovca obratili Nadbiskupskome duhovnom stolu kako bi spriječili rušenje pravoslavne bogomolje. Iznijeli su i nekoliko razloga zbog kojih se ta građevina ne bi smjela srušiti. "Naša župa Ruševo daleko je od nas 7 i pol kilometara, te je ova crkva i nama katolicima, kojih ovdje ima 1/5 služila preko 40 godina kod sahrane umrlih". Istaknuli su i to da će pravoslavni stanovnici Latinovca prijeći na rimokatoličku vjeru pa ističu kako žele da crkva postane "zajednička kapela" i njima i novim rimokatolicima, odnosno bivšim pravoslavcima. Posebno je važan iskaz iz kojega je vidljivo zajedništvo pravoslavnih i rimokatolika u naselju. "Sa žiteljima grkoistočne vjere živjeli smo od uvijek dobro i u slozi. Oni su i u najlošijim vremenima u prošlosti bili prema nama dobri i korektni u svakom pogledu i nikad nisu naškodili hrvatskim probicima, nego naprotiv činili su uvijek dobro, kad god su to mogli".¹³

M. S. (1953) iz Gradišta iz druge ruke priča o prekrštavanju Srba u svom mjestu: "Mirko Mesar je u Gradištu pred pravoslavnom crkvom prekrštavao ljude i pritom im govorio: 'Vi sada morate

¹³ NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 168-IVO-1942.

to prihvatiti, ali bit ćete poslije opet oni koji ste nekada bili". Prema podacima sačuvanima u dokumentima, iz Gradišta i Duboke skupno je prešlo na katoličanstvo 996 stanovnika u studenome 1941, a župnik je, vjerojatno zato da bi sačuvao crkvu, tražio od Nadbiskupskoga duhovnog stola da se pravoslavni hram pretvori u rimokatoličku crkvu.¹⁴ Posebno su brojni vjerski prijelazi bili u župi Skenderovci. O tome je govorio i N. M. (1932) iz Vučjaka Čečavačkog, koji se prisjeća kako je na prijelazu s 1941. na 1942. bio velik snijeg i kako je u školu došao "katolički pop" koji im je "stavljao hostije na jezik". M. Z. iz Podsreća, čija je majka živjela u Vučjaku Čečavačkom, kazuje da su pravoslavci dobivali druga imena ako su njihova bila "previše srpska". "Tko nije bio prekršten, bio je ubijen", kazuje M. Z. na temelju priče svoje majke.

Osim vjerskih prijelaza, u Požeškoj je kotlini u Drugome svjetskom ratu srušeno više pravoslavnih crkava: u Bolomačama, Požegi, Ratkovici, Smoljanovcima, Striježevici, Čečavcu, Treštanovcima i Vetovu. N. M. (1932) iz Vučjaka Čečavačkog prisjeća se kako su iz Zagreba došla dvojica koji su zapovijedali rušenjem crkve. Seljaci su morali sami rušiti svoj hram, a crkvena građa upotrijebljena je za gradnju kuća.

Drugi oblik stradavanja Srba u Požeškoj kotlini bilo je organizirano prisilno iseljavanje u Srbiju. Obavljalo se preko triju iseljeničkih logora: u Bjelovaru, Požegi i Capragu. Srbe iz Požeške kotline ustaše su u Srbiju iseljavali preko logora u Požegi. U kolovozu 1941. prisilno je iseljeno 346 osoba iz selâ Pake, Migalovaca, Imrijevac, Ivanovca, Velikog Bilča, Busnova, Završja, Gornjih Vrhovaca, Tornja, Brestovca, Vetova, Hrnjevca i Lukača (Škiljan 2015: 196-197). Iz sela Ivanovca u istočnom dijelu Požeške ko-

tline prisilno je iseljena i obitelj Ž. B., odnosno obitelj njegove majke, Ognjenovići, koja je cijeli Drugi svjetski rat provela u Srbiji. "Deportirane su čitave obitelji u Srbiju, mnogi su ondje i pumirali i nikada se nisu vratili". N. M. iz Vučjaka Čečavačkog prisjeća se kako je paroh iz Čečavca otjeran u Srbiju 1941. te kako su sustavno iseljavani žitelji Busnova i Oblakovca u zapadnom dijelu Požeške kotline.

Treći oblik "rješavanja" srpskog pitanja bilo je likvidiranje Srba na kućnim pragovima ili u logorima. Posebno su stradala srpska sela u zapadnom dijelu Požeške kotline, na obroncima Psunja i Papuka. Najteži zločin na požeškom području zbio se 16. kolovoza 1942. u selu Sloboština. U zapadnom dijelu Požeške kotline zadržavale su se partizanske jedinice, a iz podpsunjskih i podpapučkih sela u partizane su regrutirani Srbi. Lubićevce ustaške jedinice vraćale su se iz Orljavca u Požegu 12. kolovoza 1942. Banijska proleterska četa, koja se nalazila u blizini Orljavca, presrela je ustaše i u kratkom sukobu nanijela teške gubitke ustaškoj bojnoj. Ustaše su se osvetile lokalnome srpskom stanovništvu zapadnog dijela Požeške kotline. U selima nedaleko od prometnice Požega-Kamenska pohapsili su Srbe i sve ih 13. kolovoza 1942. odveli u selo Pavlovce. U Pavlovcima su ustaše u šumi poubijali više desetaka Srba, a istoga dana ubijeno je još 53 Srba iz Bolomača, Busnova i Oblakovca. Osim toga, u Bolomačama je ubijeno 48 kozaračkih žena i djece koji su nakon Kozaračke ofenzive u kasno proljeće i rano ljeto potražili sklonište u selima zapadnog dijela Požeške kotline. U Pasikovcima je 14. kolovoza 1942. ubijeno još 107 Srba, što domaćih što iz okolnih sela, a 15. i 16. kolovoza 1942. u selu Sloboština pobijeno je više stotina ljudi. Neki su bačeni u bunare pokraj obližnje pravoslavne crkve. Tije-

¹⁴ NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 19035/1941.

kom samo četiri dana ubijeno je 1.425 ljudi (Bijelić 2011: 154-162).

Od zime do ljeta 1942. stradala su i druga srpska sela zapadnog dijela Požeške kotline. M. G. (1964) iz Sažija kazuje kako je sjećanje na to vrijeme živo i danas. "Partizani su tih ljetnih dana ubili negdje na relaciji Kujnik-Pasikovci šest ili sedam ustaša. Zbog odmazde, ustaše su 16. kolovoza 1942. poubijale 1.368 Srba, pretežno staraca, žena i djece. Njih oko 1.000 bilo je sa Kozare, a ostali su bili domaći. Htjela je ona vlast da se taj događaj zaboravi, da pređemo preko toga radi zajedničkog života". Nakon rata Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača izvadila je leševe iz bunara i pokopala ih u nekoliko masovnih grobnica nedaleko od crkve u Slobostini, a 1951. podignut je spomenik na kojemu je pisalo: "Ti grobovi nisu rake, već kolveke novih snaga". Spomenik je srušen u ratnim sukobima devedesetih godina, na području koje je tijekom cijelog rata kontrolirala Hrvatska vojska, a samo još predstavnici antifašističkih udruga i srpske zajednice u Hrvatskoj čuvaju uspomene na te žrtve.

Sjećanja na suživot u socijalizmu i ratne sukobe devedesetih godina

Suživot Hrvata, Srba i pripadnika drugih etničkih ili nacionalnih zajednica bio je, kako na normativnoj tako i na egzistencijalnoj razini, vrednota u socijalističkom razdoblju u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Kako suživot iz tog razdoblja ocjenjuju intervjuirani Srbi? Kako su doživjeli razaranje multietničkog suživota u ratnim sukobima i neposredno nakon njih? Nadaju li se obnovi mreže primarnih socijalnih odnosa u lokalnim zajednicama? Koliko sjećanje na prijeratno i ratno razdoblje otežava ili olakšava reintegraciju Srba, rekonstrukciju lokalnih zajednica i obnovu suživota u njima?

Ispitanici potvrđuju da je suživot u socijalizmu i Jugoslaviji bio politička vrednota i socijalni supstrat lokalnih zajednica. S. T. (1939), muškarac iz Šnjegavića, o tome kaže: "Suživot u socijalizmu bio je dobar, tu se među narodima nije pravila razlika, posjećivali smo se međusobno za vjerske praznike i u drugim prilikama. Mi smo se posjećivali s jednom hrvatskom porodicom iz Podvrškog, to je bilo hrvatsko selo, udaljeno dva kilometra. Dolazili su na slave, držala se Velika Gospojina, sva su ta sela slavila Veliku Gospojinu, dolazili su u goste". Slično govori Ž. B. (1958), muškarac iz Ivanovaca, osvrćući se na doseljenike iz Bosne: "Do devedesetih su bili normalni odnosi. Srbi su došli 1960-ih iz Teslića u Ivanovce. Bosanski mentalitet i ovaj ovdje su različiti, tek se druga generacija uklopila. Suživot je funkcionirao, kada su se pravili kirvaji, svi su to slavili i poštivali. Životne navike onih iz Bosne su drugačije. Bio je problem zemlje, Bosanci su se više bavili ovčarstvom, a onda su bili problemi na njivama". O ratnim sukobima i njihovim posljedicama za Srbe u Požeštini kazivao je M. B. (1939), muškarac iz Vučjaka Čečavačkog, koji je imao status izbjeglice, a 2004. vratio se u svoje selo: "Prije rata ovo je bilo čisto srpsko selo, bilo je i mješovitih brakova. Nije se pitalo ko je ko, svi su živjeli ravnopravno. Ivandol je hrvatsko selo, išli smo njima u goste. Početkom rata 1991. spašavao sam goli život. Mi nismo nikuda išli, dobili smo proglas da se iselimo u roku od 48 sati, to je bilo 10. 12. 1991. Ja sam otišao preko Pšunja u Novu Gradišku, pa u Vrnjačku Banju, vratio sam se 2004. Jesen 1991..., tako nije bilo ni 1941, mi smo se uzdali da će JNA uvesti red. Do 10. 12. 1991. nije tu bilo Hrvatske vojske. U selu je ubijeno 17-18 ljudi, u Drugom svjetskom ratu je manje ubijeno".

Ispitanik N. M. (1932), muškarac Vučjaka Čečavačkoga, uspoređuje stanje

1991. sa stanjem 1941. i položajem Srba u NDH: "Ono što se događalo 1991. je bilo gore nego u Drugom svjetskom ratu. Mi smo 10. 12. kad je došla Uredba o iseljavanju izbjegli u Šnjegavić. Nakon toga smo u Banja Luci bili sedam dana u Osnovnoj školi Ranko Šipka, a onda smo otišli u Beograd, tamo smo bili osam godina, a 1998. smo se vratili u Požegu, da bi 2003. došli ovdje u Vučjak Čečavački". O ubojstvima Srba u Šnjegaviću govori Lj. S. (1964), žena iz Šnjegavića: "Najprije su bacili granate na selo, tukli su odasvud. Išli smo potpisati primirje sa selom Podvrško, međusobno smo se dogovorili. Mislili smo se brzo vratiti, tko je ostao u selu, taj je ubijen. Ubijeno je 13 ljudi tog dana, svi su oni bili nesposobni. Selo je spaljeno. Na Bučje smo otišli pa preko, u Bačku Palanku. Autobusi su došli na Bučje".

O vanjskim uzrocima raspada jugoslavenske države i odnosu Srba iz toga kraja prema Slobodanu Miloševiću govori M. D. (1943), muškarac iz Podsreće: "Osjetilo se devedesete i nešto prije da ide u lošem smjeru. Moja je žena imala Miloševićevu sliku. Gdje god je izbio sukob, Srbi su krivi jer razbijaju državu. Rat se vodio na nacionalnoj osnovi, za sve je kriva Amerika". Nešto drugačije o ratnim počecima govori Ž. B. (1958), muškarac iz Ivanovaca: "Rujan i listopad mjesec 1991. ovdje nije bilo problema, mojim roditeljima nije nitko prijetio, tu nije bilo maltretiranja. Ja ne znam što se dogodilo u Kuli i Poreču, znam da ovdje nije bilo problema. Poreč, Ciglenik, to su uglavnom bili ljudi iz Bosne. U Požegi nisam od ljudi nikad doživljavao neugodnosti. Bilo je uličnih provokacija. Radio sam na održavanju glavne centrale u T-comu od 1984. Ekipa koja je radila, to su bili profesionalci, nije ih zanimala nacija ni prije, ni tokom, ni poslije rata". O ulozi pravoslavne crkve kao jednome od simbola srpske nacije N. M. (1932), muškarac iz Vučjaka Čečavačko-

ga, kaže: "Uloga pravoslavne crkve ovdje poslije Drugog svjetskog rata nije bila velika. Poslije rata vjera je bila slaba. U Čečavcu se slavi Velika Gospojina. Paroh je otjeran u Srbiju 1941."

Kakvi su međunacionalni odnosi nakon završetka rata i povratka Srba te kakva je perspektiva Srba u lokalnim zajednicama Požeštine? M. B. (1939), muškarac iz Vučjaka Čečavačkoga, ističe: "Otkako sam se vratio 2004, nije mi nitko ništa rekao. Kad sam došao, sve je bilo uništeno. Do 1998. nije se nitko vratio. Sin i snaha su u Srbiji. U selu Busnovi, za katolički Božić idemo k njima, a za pravoslavni oni dolaze k nama. Nastavak prijeratne suradnje". M. Z. (1951), muškarac iz Podsreće: "Suživot danas sa Hrvatima u Orljavcu... S nekima dobro, a neki ne pozdrave... Problema nema, ali bi ih moglo biti". N. P. (1959), muškarac iz Latinovca: "Položaj Srba... Srbi će ovdje izumreti za 15-20 godina, nema mladih. Neki su se devedesetih prekrstili i izjašnjavaju se kao Hrvati. Predstavnici Srba su htjeli ovdje ćirilicu, ali nema interesa. Vijeća nemaju značaja nakon što su stranke (SDSS) počele to kontrolirati". Ž. B. (1958), muškarac iz Ivanovca: "Ja nisam imao nekih problema niti moja obitelj. Budućnost Srba ovdje..., sudbina svih žitelja ovdje je ista".

U procesu socijalne interakcije akteri izražavaju i grade mreže primarnih socijalnih odnosa u brojčano malima i srednjim društvenim skupinama: od obitelji, seoskih naselja, gradskih četvrti, generacijskih i rođaćkih mreža do poduzeća i ustanova. Osim zbiljske, pripadnost velikim skupinama poput nacionalne i vjerske zajednice ima i imaginarnu dimenziju (Anderson 1990), koja proizlazi iz nemogućnosti fizičke komunikacije svih pripadnika zajednice. Njezina "zamišljenost" u funkcioniranju aktera poprima punu (o)zbiljnost, postajući važan element definicije situacije koja ima stvarne posljedice za ljude (v.

Ritzer 1997). Osim razaranja, paljenja i krađe materijalnih dobara, kako s hrvatske tako i sa srpske strane u različitim okolnostima, vjerojatno je najteža posljedica ratnih sukoba bilo uništenje višedesetljetne pa i višestoljetne mreže primarnih socijalnih odnosa u lokalnim zajednicama. Iako su te mreže u prošlosti višestruko destruirane, posebno u Drugome svjetskom ratu, uvijek su obnavljane. Iako je totalitarni, a u kasnijoj fazi autoritarni socijalistički poredak¹⁵ s dominantnom ulogom KPJ/SKJ na programskoj koncepciji "riješena" nacionalnog pitanja držao pod kontrolom etnonacionalni supstrat jugoslavenskih društava, nije zanemariva ni neposredna akcija aktera u lokalnim zajednicama u izgradnji multietničkih struktura i obrazaca (susjedstvo, prijateljstvo, generacijske zajednice, bračni odnosi i dr.).

Županov (1998: 214) navodi da se "... suživot sociološki može odrediti kao splet solidarističkih mreža primarnih (neslužbenih) odnosa različitih etnija na mikrosocijalnoj razini. To nije neka integrirana mreža – ona više nalikuje arhipelagu mrežnih otoka i džepova". Na tragu brojnih empirijskih istraživanja, Babić (2008: 87) definira suživot "kao normativnu i funkcionalnu umreženost i uzajamnu toleranciju različitih makro/mikrogrupnih subidentitetskih obilježja različitih socijalnih aktera u lokalnim zajednicama". U tim je definicijama očit naglasak na socijalnoj dinamici suživota, od prostorne do vremenske, i nikad dovršenoj integriranosti mreža primarnih socijalnih veza. Mijene su česte, ovisе o makropolitickim događanjima i procesima, ali i o odnosima različitih etničkih ili nacionalnih zajednica u lo-

¹⁵ Fleri i Klanjšek (2014) tvrde da se "Titova Jugoslavija" samo u prvoj fazi razvoja, od 1945. do 1953, približila totalitarnom režimu, a od sredine šezdesetih godina na procese odlučivanja i načine vladanja u političkom sustavu utjecale su i različite interesne skupine.

kalnim sredinama. U drugoj definiciji ističe se razlika između normativne i simboličke sfere, s jedne, i funkcionalno-radne sfere, s druge strane, koje u dinamičnoj i stalnoj interakciji jačaju, slabe ili razaraju višenacionalne strukture. Iako su dva socijalna obrasca integracije pripadnika različitih etničkih ili nacionalnih skupina u teritorijalno-političku zajednicu međusobno povezana, simbolička je sfera u takvim društvima, posebno u društvima s etničkim nacijama, glavni izvor starih i novih prijepora. To dokazuju odnosi aktera prema Drugome svjetskom ratu te sukobi različitih naracija i definicija ratnih sukoba devedesetih godina.

Kako intervjuirani Srbi evociraju međunacionalno susjedstvo u Požeštini iz doba socijalizma i Jugoslavije u usporedbi s ratnim događanjima i poslijeratnom mogućom obnovom mrežne strukture primarnih socijalnih veza u svojim selima i zavičajju? Ima li naznaka obnove multietničkih obilježja tamošnjih lokalnih zajednica ili je segregacija, makar djelomična, dominantan socijalni obrazac?

Ispitanici ocjenjuju prijeratni suživot vrlo pozitivno, ističući primjere tolerancije, međusobnog uvažanja i posjećivanja Hrvata i Srba. Iako se može pretpostaviti da nakon traumatične ratne zbilje donekle idealiziraju prijašnje odnose, neka predratna sociološka istraživanja potvrđuju tezu o dobrima međunacionalnim odnosima u Hrvatskoj.¹⁶ Posjeti su bili najviše povezani s katoličkim i pravoslavnim blagdanima, a međunacionalne spone učvršćivali su i mješoviti brakovi. U tom su kraju bila isprepletana sela s brojčano dominantnime hrvatskim ili srpskim stanovništvom pa

¹⁶ Istraživanje međunacionalnih odnosa u Hrvatskoj uoči ratnih sukoba (1989) proveo je Institut za društvena istraživanja iz Zagreba, a rezultati su objavljeni u: Lazić (1991).

su se u druženjima često povezivala dva susjedna ili bliska sela. Školski sustav i radne organizacije, sa svojim formalnim i neformalnim obrascima socijalne interakcije i komunikacije (nastava, izvanškolske aktivnosti, zajednički rad, izleti, proslave državnih praznika, sportska natjecanja, kulturno stvaralaštvo i drugo), pridonosili su povezivanju pripadnika različitih nacionalnosti u arhipelage otoka i mreža primarnih socijalnih odnosa na lokalnoj razini (Županov 1998). Konceptualni okvir umrežavanja bio je sadržan u programskoj koncepciji socijalističkog poretka, a njegovi su narušitelji, ovisno o razdobljima i procijenjenoj težini narušavanja poretka, teže ili lakše kažnjavani. Problemi u seoskim zajednicama tog dijela Požeštine nastali su, prema iskazu ispitanika, dolaskom "Bosanaca" šezdesetih godina 20. stoljeća koji unose drugačije navike i običaje. Kako su bili stočari, način ispaše stoke uzrokovao je sukobe sa starosjediocima. Nacionalna pripadnost nije bila u žarištu sukoba, koji ionako nisu dugo trajali i nisu bili jako intenzivni. Pravi su problemi počeli s raspadom socijalističkog poretka i jugoslavenske države.

Naracije ispitanika uglavom se tiču lokalnih događaja i njihova položaja u njima. Samo poneki intervjuirani lokalna zbivanja smješta u širi kontekst, ne procjenjujući krivicu i odgovornost za njih. Spominju Miloševićevu sliku i ulogu JNA kao miritelja i svojevrstne metafore reda i sigurnosti, a najviše hrvatsku oružanu silu i Uredbu Skupštine općine Požega o iseljavanju Srba iz sela u tom dijelu Požeštine. Događaje devedesetih godina ispitanici uspoređuju s NDH i stradanjima Srba, ističući da su devedesete bile teže i traumatičnije za njihovu zajednicu. Ti iskazi upućuju na dvije potpuno oprečne, hrvatsku i srpsku, zdravorazumske interpretacije istih zbivanja. Osim osobnih iskustava ispitanika, treba imati na umu i makro-

političku dimenziju zbivanja. Iako je većina Srba u Hrvatskoj u prvim izborima 1990. glasovala za SKH/SDP, zbog opće nacionalističke radikalizacije odnosa znatan se dio Srba ubrzo priklonio srpskoj nacionalističkoj politici koju je predvodio Milošević (Kasapović 2001). Ta politika proklamira ujedinjenje svih Srba u jednu državu, uključujući krajeve koji nikad nisu bili dijelovi neke srpske države,¹⁷ što je rezultiralo okupacijom dijelova Hrvatske, teškim razaranjima civilnih i sakralnih objekata, progonima i ubojstvima civilnog stanovništva. Hrvatska etnonacionalistička politika bila je usmjerena na legitimnu obranu novouspostavljene hrvatske države, ali je bila i destruktivna prema srpskoj zajednici u Hrvatskoj, što se očitivalo u brojnim ubojstvima civila i razaranjima srpskih naselja u ratu pa i poslije svršetka vojnih operacija.

Zaključna razmatranja

U vrijeme intervjuiranja (2016) značajno se smanjio broj Srba u ukupnom stanovništvu Požeštine u odnosu prema prijeratnom razdoblju. Srbi su se doselili u Požeštinu uglavnom u 17. i 18. stoljeću, i to pretežno u sela na zapadu i istoku Požeške kotline, koja su bila jednonacionalna. U Drugome svjetskom rata stanovnici srpskih sela doživjeli su brojne traume. Posebno je traumatično bilo za Srbe u selima u zapadnom dijelu Požeške kotline u kojima je u kolovozu

¹⁷ To vrijedi i za zapadnu Slavoniju i dio današnje Požeško-slavonske županije. U Pakracu je 12. kolovoza 1991. donesena odluka o osnutku SAO Zapadna Slavonija u sastav koje su ušli područja Okučana, Novske, Pakraca, Slavonske Požege, Daruvara, Grubišnog Polja, Virovitice, Bjelovara, Orahovice, Našica i Đakova koja su bila naseljena Srbima, kao i Jasenovac. U odluci se dodaje da će se u SAO Zapadna Slavonija primjenjivati Ustav SFRJ, Ustav Republike Srbije, Ustavni zakon SAO Krajine te sve odluke i propisi legitimnih tijela SAO Krajine.

1942. počinjen pokolj lokalnog stanovništva i izbjeglih Kozarčana. Osim stradanja na kućnim pragovima, brojni su Srbi stradali u logorima NDH, najviše u Jasenovcu. Ustaški teror očitovao se i u organiziranim prisilnim iseljavanjima u Srbiji i prelazima na katoličanstvo koje su provodili rimokatolički svećenici. U vrijeme NDH stradale su i bogomolje Srpske pravoslavne crkve. Teror ustaškog režima teško je pogodio Srbe Požeške kotline i ostavio duboke ožiljke u njihovu kolektivnom pamćenju.

Sudjelovanje većeg broja Srba Požeške kotline u parizanskom pokretu izraz je i dokaz činjenice da su se Srbi toga kraja branili od represivnoga ustaškog režima i da nisu pristajali biti proganjani i ubijani bez otpora. Posljedica represivnih mjera ustaškog režima i masovnog priključenja partizanskom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi bilo je i to što su pravoslavljem kao tradicionalnu identitetnu odrednicu Srba poslije rata djelomice potisnuli pamćenje i sjećanje na antifašističke tradicije i jugoslavenski socijalistički poredak. Razočarenje djelovanjem tamošnjih pravoslavnih sveštenika – najviše ih je izbjeglo ili je bilo protjerano u Srbiju na početku Drugoga svjetskog rata – kao i stavovi poslijeratne Jugoslavije prema vjeri i crkvi općenito utjecali su na djelomično otuđenje pravoslavnih Srba Požeške kotline od tradicionalnih stupova identiteta. Nakon Drugoga svjetskog rata odlazak u lokalne crkve, a mnoge među njima bile su razorene u ratu, većina Srba zamijenila je proslavama Dana borca, Prvog maja i Dana Republike.

U ratu su Srbi u Požeštini doživjeli teške i traumatične događaje koji su razorili mreže primarnih socijalnih veza u lokalnim zajednicama. Drastično je smanjen broj Srba u Požeštini. Samo se manji broj Srba iz naselja gdje su prije rata bili većina vratio nakon rata pa se broj stanovnika u tim naseljima sma-

njo, prosječno, tri do pet puta u odnosu prema broju koji je registriran u popisu stanovništva 1991. Nakon svršetka rata problem je postala reintegracija Srba u hrvatsko društvo i državu, koja zbog malog broja Srba u Požeštini nije važna kao u Hrvatskom Podunavlju gdje živi demografski vitalnija srpska populacija s još težima ratnim traumama.

Iskazi intervjuiranih ispitanika pokazali su da se Srbi sjećaju prijeratnog života s Hrvatima kao dobroga i sigurnog življenja, "komšiluka", materijalnog pomaganja i uzajamnog posjećivanja. Kulturalno pamćenje promoviralo je posredstvom školskih programa, medija i drugih oblika socijalizacije multietničku koegzistenciju, ali je i tabuiziralo neke traumatične povijesne događaje, posebno iz Drugoga svjetskog rata i neposrednog poraća. Socijalistički sustav promovirao je međunacionalnu suradnju, a potiskivao izvore potencijalnih sukoba pripadnika različitih nacija. Odmakom od Drugoga svjetskog rata, mladi naraštaji uvelike su interiorizirali novi sustav vrijednosti što je, uz državnu i partijsku kontrolu te ideološke obrasce života u "bratstvu i jedinstvu", pridonosilo izgradnji i jačanju mreže socijalnih odnosa u Požeštini i društvu općenito.

Politički sukobi krajem osamdesetih godina u Jugoslaviji unijeli su nemir u stanovništvo, uključujući Srbe. Našavši se u procjepu između hrvatskoga i srpskog etnonacionalizma te lojalnosti novouspostavljenoj hrvatskoj državi, dio Srba u Požeštini pretvorio se u pobunjenike, a još veći dio u ratne stradale. Položaj stigmatizirane nacionalne manjine očito je bio prepreka intervjuiranim Srbima da jasnije izraze svoje sudove o proteklom događajima, ostajući uglavnom na "općim" mjestima. Nema u njihovim iskazima ni prevrednovanja srpskih osvajačkih ratova, agresivnih i destruktivnih akcija u kojima je sudjelovao i dio srpskog stanovništva Požešti-

ne. Sjećanja Srba Požeštine na dva posljednja rata predstavljaju tešku traumu u njihovu kolektivnom imaginariju, a zbog marginalnoga društvenog položaja, i otegotnu okolnost u reintegraciji u lokalne zajednice Požeštine. Pritom, sjećanje na suživot u socijalističkoj Jugoslaviji u kolektivnom imaginariju pozitivno djeluje na proces njihove reintegracije u hrvatsko društvo i lokalne zajednice.

Znakovito je da su sjećanja na događaje iz posljednjeg rata ispitanicima traumatičnije od sjećanja na zbivanja u NDH. Kako to objasniti? Zbivanja

u prošlom ratu iskusili su oni, njihove obitelji, susjedi i prijatelji pa su ona svježija i opipljivija. Nasuprot tome, zla iz doba NDH ipak su vezana za njihove pretke, osim nekih iznimaka, starija su i nemaju neposredan snažan utjecaj na ispitanike. Na konstrukciju sjećanja utječu emocije i iskustva osobe, ali i trajan dominantan narativ zajednice, što se u naziva usađivanjem sjećanja (Petrović i Dulanović 2011). U novima i drugačijim odnosima moći, integracija Srba u Hrvatsku izazov je i hrvatskoj državi i srpskoj zajednici.

Literatura / Bibliography

- Anderson, Benedict. 1990. *Nacija: zamišljena zajednica*. Zagreb: Školska knjiga.
- Asman, Alaida. 2011. *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: Biblioteka xx vek.
- Assmann, Jan. 2005. *Kulturno pamćenje. Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Zenica: Vrijeme.
- Assmann, Jan. 2006. Kultura sjećanja. U: Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra. (ur.). *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Babić, Dragutin. 2008. *Suživot Hrvata i Srba u Slavoniji*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Bauman, Zygmunt. 2009. *Identitet: razgovori s Benedettom Vecchijem*. Zagreb: Naklada Pelago.
- Bijelić, Miodrag. 2011. *Na kućnom pragu*. Beograd: Zavičajno udruženje Slavonsaca i Književni klub.
- Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra. (ur.). 2006. *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Butorac, Josip. 1970. *Rimokatolička crkva u Slavoniji za turskog vladanja*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Catroga, Fernando. 2011. *Istorija, vreme i pamćenje*. Beograd: Clio.
- Connerton, Paul. 2004. *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Antibarbarus.
- Flere, Sergej, Klanjšek, Rudi. 2014. Was Tito's Yugoslavia totalitarian? *Communist and Post-Communist Studies*. (47) 2: 237-245.
- Hobsbawm, Eric, Terence, Ranger. 2011. *Izmišljanje tradicije*. Beograd: Biblioteka xx vek.
- Janjić, Dušan. 2010. Nove nacionalne manjine i demokratska manjinska politika. U: Babić, Dragutin, Župarić-Iljić, Drago. (ur.). *Nacionalne manjine kao faktor stabilnosti u međunarodnim odnosima Hrvatske i Srbije*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Kasapović, Mirjana. (ur.). (2001). *Hrvatska politika: 1990.-2000. Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Kašić, Dušan. 2004. *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb: Eparhijski upravni odbor.
- Katunarić, Vjeran. 2013. *Rajska zajednica i društveni pakao – sociološka razmatranja*. Zagreb: Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske i Disput.
- Križan, Mojmir. 2008. *Interkulturni dijalozi i liberalna demokracija*. Zagreb: Politička kultura.
- Kuljić, Todor. 2006. *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa.
- Lazić, Mladen. 1991. *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj: sociološki i demografski aspekti*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Marković, Mirko. 1983. *Seoska naselja Požeške kotline*. U: *Zbornik za narodni život i običaje*. Zagreb: JAZU.
- Marković, Mirko. 2002. *Slavonija, povijest naselja i podrijetlo stanovništva*. Zagreb: Golden marketing.
- Mileusnić, Slobodan. 2006. *Požeška mitropolija*. Beograd: Muzej Srpske pravoslavne crkve.
- Nora, Pierre. 2006. Između pamćenja i historije. U: Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra. (ur.). *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Parekh, Bhikhu. 2008. *Nova politika identiteta*. Zagreb: Politička kultura.
- Petrović, Nebojša, Dulanović, Milena. 2011. Dometi i ograničenja ličnih sećanja u osvetljavanju traumatične prošlosti. U: Cipek, Tihomir. (ur.). *Kultura*

sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti. Zagreb: Disput.

Pusić, Eugen. 1995. Identitet-diverzitet-kapacitet. *Erasmus*. 11: 2-10.

Ritzer, George. 1997. *Suvremena sociološkijska teorija.* Zagreb: Globus.

Rizman, Rudi. 2014. *Globalizacija i autonomija.* Zagreb: Politička kultura.

Sekulić, Duško. 2014. *Identitet i vrijednosti. Sociološka studija hrvatskog društva.* Zagreb: Politička kultura.

Steindorf, Ludwig. 2000a. Identität, Ethnizität und Nationalität in Südosteuropa: Einleitung. *Südosteuropa-Studie 64/Cay Lienau und Ludwig Steindorf*, str. 11-17.

Steindorf, Ludwig. 2000b. Konzepte der Nationsbildung bei Kroaten, Serben und Bosnakiern. *Südosteuropa-Studie 64/Cay Lienau und Ludwig Steindorf*, str. 159-165.

Škiljan, Filip. 2015. *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH.* Zagreb: Srpsko narodno vijeće.

Županov, Josip. 1998. Etničnost i politika na europskom geopolitičkom prostoru. U: Čičak-Chand, Ružica, Kumpes Josip. (ur.). *Etničnost, nacija, identitet.* Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo.

Izvori

Hrvatski državni arhiv, fond Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek

Nadbiskupijski arhiv Zagreb, fond Nadbiskupski duhovni stol

Popis stanovništva 1991. Dokumentacija 881. Zagreb: Državni zavod za statistiku, 1992.

Popis stanovništva 1991. Dokumentacija 889. Zagreb: Državni zavod za statistiku, 1996.

Popis stanovništva 2001. Zagreb: Državni zavod za statistiku, 2002.

Popis stanovništva 2011. Zagreb: www. Državni zavod za statistiku, 2013.

Ustav RH, *Narodne novine*, 76/2010.

Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina, Zagreb, 2002.

Serbs in the Požega County: Memory, Remembrance and National Identity

Abstract The authors look into the Serbs' national identity, their memories of traumatic past events and forms of remembering, especially those related to World War II and the war of the 1990s, based on the findings of qualitative semi-structured interviews conducted in what used to be the Požega Municipality in November 2016. The article is composed of two parts: memories of World War II and memories of coexistence in socialism and the armed conflict of the 1990s. The memories and remembrances of Serbs from the Požega county concerning World War II, the armed conflicts and the breakup of Yugoslavia in the 1990s, are all closely related to the spaces they inhabited at the time. Due to the severe trauma in their collective imagery suffered as a consequence of such experiences and also due to the marginal role they have played in the post-war era – older population, sparsely populated area, stigmatized national community, role played in the war, minority status – the reintegration of Serbs into the local communities in the Požega county and the preservation of their national identity in the area have been rather challenging. At the same time, remembering what coexistence was like in a multi-ethnic environment in socialism could contribute to the reintegration of Serbs.

Keywords Serbs, Požega county, memory, remembrance, identity, coexistence

